

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

40

Muzeum Krakowa

Kraków 2022

Recenzenci zeszytu 40 / Reviewers of Volume 40:

Marek Burak (Muzeum Politechniki Wrocławskiej), Karolina Grodziska (Polska Akademia Umiejętności), Katarzyna Jagodzińska (Uniwersytet Jagielloński), Konrad Meus (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Filip Musiał (Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie), Dariusz Niemiec (Uniwersytet Jagielloński), Zdzisław Noga (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Agnieszka Chłosta-Sikorska (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Łukasz T. Sroka (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Marcin Starzyński (Uniwersytet Jagielloński), Jan Święch (Uniwersytet Jagielloński), Janusz Trupinda (Muzeum Zamkowe w Malborku), Konrad Wnęć (Uniwersytet Jagielloński), Michał F. Woźniak (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Emil Zaitz (Muzeum Archeologiczne w Krakowie), Zdzisław Zblewski (Uniwersytet Jagielloński), Marcin Zdanowski (Muzeum Okręgowe w Toruniu), Dorota Żurek (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie)

Redaktor prowadzący / Commissioning editor: Anna Biedrzycka

Tłumaczenie na język angielski / Translation into English: Maria Piechaczek-Borkowska

Projekt graficzny / Graphic Design: Monika Wojtaszek-Dziadusz

Ilustracje / Illustrations: Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Archiwum Państwowe w Gdańsku, Biblioteka Jagiellońska (BJ), Biblioteka Kórnicka PAN, Biblioteka Narodowa (BN), Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie (BNPP), Centrum Dialogu Przełomy, Centrum Edukacji Przyrodniczej UJ, Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie, Muzeum Etnograficzne w Krakowie (MEK), Muzeum Krakowa (MK), Muzeum Narodowe w Krakowie (MNK), Muzeum Pamięci Sybiru, Muzeum Pomorza, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, Politechnika Krakowska, Wikipedia

oraz / and: Piotr Cora, Mateusz Drożdż, Iwona Siwek-Front, Marcin Gulis, Andrzej Janikowski, Tomasz Kalarus, Kamil Karski, Bogdan Krężel, Michał Lichtański, Marek J. Łukacz, Paweł Mazur, Katarzyna Niwińska, Tomasz Trzaskalik, Mateusz Szczypiński, Agnieszka Wanicka, Michał Wojtarowicz, Mateusz Zdeb, Beata Zuba

ISSN 0137-3129

© Muzeum Krakowa, Kraków, 2022

Wydawca / Publisher:

Muzeum Krakowa, Rynek Główny 35, 31-011 Kraków

www.muzeumkrakowa.pl

www.facebook.com/muzeumkrakowa

www.muzeumkrakowa.pl/krzysztofony-zeszyty-naukowe

Rocznik jest wpisany do prowadzonego przez MEiN Wykazu czasopism naukowych i recenzowanych materiałów z konferencji międzynarodowych z 21 grudnia 2021 r.: na liście nr 32489; unikatowy identyfikator czasopisma – 201305 / The annual is included on the updated list of scholarly journals and peer-reviewed proceedings from international conferences accredited by the Ministry of Education and Science published on 21 December 2021: item No. 32489 on the list; the journal's unique identifier is 201305

Czasopismo jest indeksowane w bazie ERIH PLUS / The journal is included in the ERIH PLUS database

Pierwotną wersją czasopisma jest wersja papierowa / The periodical originally comes out in paper

Printed in Poland

Nakład: 200 egz. / An edition of 200 copies

Skład, przygotowanie do druku / Typesetting: Jacek Łucki

Druk / Print: Sindruk

Redaktor / Editor

Michał Niezabitowski

Rada Naukowa / Scientific Council

Zdzisław Noga – przewodniczący / President (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Antoni Bartosz (Muzeum Etnograficzne w Krakowie), Jacek Chrobaczyński (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Péter Farbaký (Budapesti Történeti Múzeum, Węgry), Jacek Gądecki (Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie), Jacek Górski (Muzeum Archeologiczne w Krakowie), Dariusz Kosiński (Uniwersytet Jagielloński), Piotr Krasny (Uniwersytet Jagielloński), Anna Niedźwiedz (Uniwersytet Jagielloński), Jacek Purchla (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie; Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie), Volker Rodekamp (Stadtgeschichtliches Museum Leipzig, RFN)

Komitet Redakcyjny / Editorial Committee

Marcin Baran, Monika Bednarek, Anna Biedrzycka, Ewa Gaczoł, Piotr Hapanowicz, Zdzisław Noga, Waław Passowicz, Jacek Salwiński, Joanna Strzyżewska, Andrzej Szoka, Maria Zientara, Jacek Zinkiewicz – sekretarz / secretary

Gotycki kielich ze zbiorów Muzeum Krakowa

Informacje o autorce: historyczka sztuki, asystent w Muzeum Krakowa, Dział Historii i Sztuki Krakowa Średniowiecznego, <https://orcid.org/0000-0002-0214-0264>

Information about the author: MA, art historian, Assistant Curator at the Museum of Kraków, Department of the History and Art of Kraków in the Middle Ages, <https://orcid.org/0000-0002-0214-0264>

Abstrakt: W artykule podjęto próbę charakterystyki średniowiecznego kielicha, który od 1980 roku znajduje się w zbiorach Muzeum Krakowa. Do tej pory naczynie nie było opracowane, a informacje o nim podano w karcie inwentarzowej ze znakiem zapytania. Autorce artykułu udało się ustalić kilka informacji dotyczących historii obiektu, a także osadzić zabytek w szerszym kontekście. Dzięki inskrypcjom na odwrociu stopy wiadomo, że pierwotnie kielich fundowano do kaplicy w kościele w Drewnicy (możliwe, że pod wezwaniem Trójcy Świętej), natomiast później zmieniono miejsce jego przechowywania na zbór w Bogatce (za czasów pastora Mateusza Müllera). Za określeniem naczynia jako przykładu gotyckiego złotnictwa z terenu Pomorza Gdańskiego przemawia także jego uproszczona forma (gładka stopa, pozbawiona koszyczka czara, spłaszczony nodus z sześcioma rombowymi guzami z napisem *ihesus*) i sposób dekoracji (brak ornamentacji, schematyczne przedstawienie Trójcy Świętej w typie ikonograficznym *Pietas Domini*). Cechy te, a także podobieństwo do kielicha z Radzyna Chełmińskiego pozwalają zadatować muzealny kielich na drugą ćwierć XV wieku, bliżej połowy stulecia, i łączyć jego formę z wzorami najskromniejszej odmiany kielichów pruskich.

Gothic Chalice from the Collection of the Museum of Kraków

Abstract: The paper is an attempt at a characterization of a mediaeval chalice which has been a part of the collection of the Museum of Kraków since 1980. The liturgical vessel has not been studied in detail to date, and the information given on the inventory card has been anno-

tated with a question mark. The author of the paper has managed to establish a few facts concerning the history of this item, as well as set it in a wider context. Thanks to the inscriptions on the reverse of the foot, it has been determined that originally the chalice was funded for a chapel in the church in Drewnica (possibly dedicated to the Holy Trinity), and later on it was moved to be stored at a different location, namely the protestant church in Bogatka (in the days of the Rev. Mateusz Müller). The vessel can also be identified as an example of Gothic goldsmithery from the region of Danzig Pomerania due to its simplified shape (a smooth foot, a bowl which is not enclosed in a basket, a flattened knob decorated with six rhomboid knobs bearing the inscription *ihesus*), and the style of decoration (lack of ornamentation, a schematic representation of the Holy Trinity of the *Pietas Domini* iconographic type). These features, as well as similarities to a chalice from Radzyń Chełmiński, enable us to date this museum item to the second quarter of the 15th century, closer to the middle of that century, and to associate its form with the patterns typical of the most modest kind of chalices made in Prussia.

Słowa kluczowe: kielich mszalny, gotyckie złotnictwo, inskrypcja fundacyjna, Mateusz Müller, Bogatka, Drewnica, Pomorze Gdańskie, Prusy, XV wiek, *Pietas Domini*

Keywords: chalice, Gothic goldsmithery, foundation inscription, Mateusz Müller, Bogatka, Drewnica, Danzig Pomerania, Prussia, 15th century, *Pietas Domini*

31 stycznia 1980 roku dyrekcja Muzeum Historycznego Miasta Krakowa (obecnie Muzeum Krakowa) złożyła w Salonie Antykwarycznym nr 3 przy Rynku Głównym 43 w Krakowie zamówienie na zakup trzech przedmiotów¹. Wśród nich znalazł się kielich opisany w dokumencie jako pochodzący z XV wieku i wykonany z połączonej miedzi (ryc. 1). Oferta została przyjęta

¹ Archiwum Muzeum Krakowa, Zamówienie na zakup, sygn. IG/400/26/80.

Ryc. 1. Kielich, ok. połowy XV w., srebro, stop miedzi, złocenie, fot. Bogdan Krężel; w zbiorach MK, nr inw. MHK-77/I

Ryc. 2. Stopa kielicha, fot. Bogdan Krężel

Ryc. 4. Nodus kielicha, fot. Bogdan Krężel

Ryc. 3. Stopa kielicha, przedstawienie *Pietas Domini*, fot. Bogdan Krężel

Ryc. 5. Inskrypcje na odwrociu kielicha, fot. Bogdan Krężel

i naczynie zasililo zbiory muzealne, dołączając do kolekcji Działu Historii i Sztuki Krakowa Średniowiecznego².

Stopa kielicha jest sześciopalcowa, o obrysie wielolistnym (ryc. 2), osadzona na dość wysokim cokółku ozdobionym pionowym laskowaniem i płaską kryzą. Graniasty płaszcz złożony z sześciu zlutowanych części. Pola stopy rozdzielono krawędziami załamania. Dekoracja jest oszczędna: pięć pól

² Kucie, odlew cyzelowany, repusowanie, rytowanie, wys. 16,9 cm, średn. stopy 12,3 cm, średn. czary 9,3 cm, wys. czary 5,5 cm, nr inw. MHK-77/I; zob. *Na wspólnej drodze. Kraków i Budapeszt w średniowieczu. Katalog wystawy w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa i Muzeum Historycznym Budapesztu*. Red. nauk. Grażyna Lichończak-Nurek. Kraków 2017, s. 189, poz. 27.

jest gładkich, a szóste wypełnia ryte przedstawienie *Pietas Domini* (ryc. 3). Dominującego w kompozycji Boga Ojca ujęto frontalnie. Odziany w długi płaszcz mężczyzna zasiada na rozbudowanym architektonicznie tronie o półkuliście zakończonym zaplecku. Na prawym boku Bóg podtrzymuje ciało Chrystusa ujęte *en trois quarts*. Syn Boży ma biodra przepasane zawiązanym na prawym boku perizonium i skrzyżowane w kolanach nogi. Nad jego głową unosi się sporych rozmiarów gołębicą, symbol Ducha Świętego. Głowy mężczyzn okalają nimby krzyżowe.

Krótki, sześcioboczny trzon dekoruje na poszczególnych ściankach wpisany w kwadraty ornament roślinno-architektoniczny: poniżej nodusa – na przemian motyw ślepego maswerku i pięciopłatkowej rozety, ponad nodusem – ośmiopłatkowej rozety o dwuwarstwowym układzie płatków (na części kwater ornament w dużej mierze zatarty). Poniżej nodusa trzon obiega ryte perełkowanie. Nodus kielicha przyjmuje kształt spłaszczonej kuli z sześcioma wystającymi, rombowymi guzami, na których na szrafowanym tle wyryto reliefowo opracowany napis *ihesus*, złożony z liter minuskułowych (ryc. 4). Pomiędzy guzami umieszczono repusowane płatki, w dolnej partii – pozbawione dekoracji, w górnej – zdobione motywem ślepego maswerku na zakreśkowanym tle.

Czasza wydarna, rozwarta, o kształcie zaokrąglonego u dołu stożka, gładka, pozbawiona koszyczka. Czarę naczynia wykonano z blachy srebrnej, a stopę oraz trzon z nodusem z miedzianej³. Całość położono.

Na spodzie stopy wygrawerowano gotycką minuskułą napis fundacyjny, w dużej mierze zatarty za pomocą puncyny. Brzmi on: *Dysser Kellich hort yn de Kapelle uf dem hobete cwysschen der weisele*. Dodatkowo w centralnej części stopy wyryto dookoła inskrypcję: MATTHAEUS MÜLLERUS ANNO 1668. Obok umieszczono oznaczenie wagi: *20 ½ Schott* (ryc. 5).

Kielich nosi ślady przekształceń i napraw. Od wewnętrznej strony czara jest w kilku miejscach pęknięta, a jej brzeg lekko zdeformowany i wyszczerbiony. W jednej z kwater trzonu, poniżej nodusa, umieszczono wtórny nit z wypukłą główką z nacięciem, w przeciwnym polu nitu brakuje. Pod motywem rytego perełkowania widoczne są niewielkie wygięcia blachy. Na stopie powierzchnia blachy też uległa wygięciu. Brzeg kryzy jest w kilku miejscach pęknięty i wygięty. Na odwrociu stopy widoczne są liczne ślady lutowań, głównie w partii łączenia z trzonem. Połota jest silnie przetarta, szczególnie w najbardziej wystających partiach naczynia: na krawędziach załamania pół stopy, na wydarnych guzach na obwodzie nodusa, a także w górnej partii trzonu. Przetarta jest również znaczna część powierzchni czary. Zatarciu uległ fragment dekoracji na tronie kielicha i grawerunek z przedstawieniem *Pietas Domini* na stopie. Starsza inskrypcja, jak wspomniano, została zatarta w dużej mierze za pomocą puncyny.

Od momentu, gdy naczynie pojawiło się w muzealnych zbiorach, jego proveniencja określana była jako nieznaną. W karcie inwentarzowej ze znakiem zapytania łączono go ze środowiskiem Prus Królewskich i datowano na koniec XV wieku, prawdopodobnie na podstawie podobieństwa stylowego do zabytków z tamtych terenów, nie posłużono się jednak konkretnym materiałem porównawczym⁴.

Po przeprowadzeniu dokładnej kwerendy okazało się, że kielich uwzględniano w dawniejszej literaturze przedmiotu. Mimo braku materiału ilustracyjnego można bez cienia wątpliwości zidentyfikować przedstawione w publikacjach naczynie i połączyć je z obiektem znajdującym się w zbiorach muzealnych.

Jako pierwszy kielich wzmiankował Johannes Heise w 1884 roku⁵. Przy charakterystyce ewangelickiego kościoła w Bogatce koło Pruszcza Gdańskiego (niem. *Reichenberg*) wymienił najcenniejsze przedmioty przechowywane w tej

³ Warto zwrócić uwagę na brak homogeniczności zastosowanych do produkcji kielicha materiałów. Biorąc pod uwagę kielichy zachowane i te znane jedynie z opisów, należy stwierdzić, że nieliczne z nich wykonano z miedzi. Oprócz omawianego w artykule przykładu Grażyna Regulska w katalogu gotyckiego złotnictwa w Polsce wymienia tylko jeden kielich wykonany w całości z miedzi – naczynie datowane przez nią na drugą ćwierć XV w. i pochodzące z kościoła szpitalnego Bożego Ciała w Gdańsku, obecnie przechowywane w tamtejszym Muzeum Narodowym, do kielicha najprawdopodobniej należała patena, także z miedzi (Regulska Grażyna: *Gotyckie złotnictwo w Polsce*. T. 1. *Katalog zabytków*. Warszawa 2016, s. 164–165). Z połączeniem materiałów można spotkać się m.in. w zabytkach o włoskiej proveniencji, jak w kielichu w Muzeum Narodowym w Warszawie (uwzględniony w: Woźniak Michał: *Włoski kielich gotycki w Jarocinie*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1991, t. 17, s. 277, przyp. 36). W przypadku innych niż kielichy sprzętów liturgicznych częściej posługiwano się miedzią. Świadczą o tym zachowane przykłady monstrancji, cyboriów, naczyń na oleje, a także krzyży relikwiarzowych (por. Regulska Grażyna: *Gotyckie...*, s. 15–262). Trzeba nadmienić, że badania ma-

teriałoznawcze są często najsłabszą stroną w opracowaniu polskich dzieł złotniczych. W przeciwieństwie do rozpoznania obiektów pod względem historyczno-artystycznym badania te są trudniej dostępne dla warsztatu historyka sztuki. Ciekawą inicjatywą było więc połączenie sił krakowskiego Instytutu Odlewnictwa i toruńskiego środowiska historyków sztuki w opracowaniu części kolekcji złotnictwa w Muzeum Okręgowym w Toruniu. Najważniejsze ustalenia zawarto w: Klucz wajd Katarzyna, Krokosz Jacek, Pabiś Rafał, Żółkiewicz Zdzisław, Sałat Robert: *Badanie składu chemicznego wyrobów złotniczych z kolekcji Muzeum Okręgowego w Toruniu*. „Prace Instytutu Odlewnictwa” 2010, z. 4, s. 31–54.

⁴ Kielich mszalny (MHK-77/I), karta inwentarzowa. Oprac. Aleksandra Radwan, 2015. Nie przytoczono bibliografii dotyczącej omawianego kielicha ani nie odczytano gotyckiej inskrypcji na odwrociu stopy. Możliwe, że za pomoc w datowaniu muzealnego obiektu posłużył kielich przechowywany w kolekcji zabytkowego złotnictwa w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu (nr inw. 5341); zob. Nowacki Dariusz: *W sprawie metryki wawelskiego kielicha z r. 1401 [1501]*. „Teki Krakowskie” 1999, t. 9, s. 147–152.

⁵ Heise Johannes: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Landkreises Danzig*. Danzig 1884, S. 133.

Ryc. 6. Kościół ewangelicki w Bogatce, autor fotografii niezany, ok. 1920; w zbiorach Muzeum Pomorza, nr inw. GSP02249

świątyni na czele z interesującym nas naczyniem. Autor dokładnie opisał jego kształt, dekorację nodusa oraz inskrypcje na odwrociu stopy⁶.

Następnie informacje o kielichu pojawiły się w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* z 1889 roku⁷. Podobnie jak w pracy Heisego naczynie wymieniono przy charakterystyce wyposażenia ewangelickiego zboru w Bogatce⁸.

Ryc. 7. Inskrypcja na odwrociu kielicha, fot. Bogdan Krężel; w zbiorach MK, nr inw. MHK-77/I

Najwięcej danych dotyczących kielicha udało się zebrać Hermannowi Freytagowi⁹. Autor w dużej mierze odtworzył historię obiektu do 1904 roku¹⁰, a także jako pierwszy podał propozycję datowania – na drugą połowę XV wieku¹¹. Ponadto próbował rozszyfrować znaczenie umieszczonych na naczyniu inskrypcji¹².

Kielich wzmiankował też Eugen von Czihak w książce poświęconej złotnictwu w Prusach. Oparł się głównie na informacjach przekazanych przez poprzednich badaczy, w tym Freytaga. To za nim powtórzył datowanie na drugą połowę XV wieku¹³.

W świetle przytoczonych źródeł można w dużej mierze zrekonstruować historię muzealnego obiektu¹⁴. Do 1908 roku kielich znajdował się w kościele w Bogatce (ryc. 6)¹⁵. Świątynia, pierwotnie katolicka, została wzniesiona w XIV wieku, w 1454 roku otrzymała prawo patronatu miasta Gdańska¹⁶.

⁶ *Loc. cit.* Autor podał także wysokość naczynia i materiał wykonania. Pominął jedynie rytą dekorację na stopie.

⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*: Rychemberk. Hasło oprac. Franciszek Siarczyński. T. 10. Red. Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, Filip Sulimierski. Warszawa 1880–1914, s. 70.

⁸ *Loc. cit.* Tam także informacja o tym, że kielich pierwotnie przeznaczono do innego kościoła (na podstawie tekstu gotyckiej inskrypcji).

⁹ Freytag Hermann: *Aus der Geschichte eines Abendmahlskelches*. „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” 1904, Bd. 3, Nr. 2, S. 31–34.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, S. 31. Warto dodać, że autor pomylił się w rozszyfrowaniu typu ikonograficznego ryty dekoracji. Zamiast *Pietas Domini* widział w przedstawieniu scenę Chrztu Chrystusa. Freytag nie był jednak historykiem sztuki, a zainteresowanym historią pastorem, dlatego przedstawienie sporych rozmiarów mężczyzny podtrzymującego mniejszego mogło przynieść mu skojarzenia z ikonografią Chrztu Jezusa.

¹² *Ibidem*, s. 31–34.

¹³ Czihak Eugen von: *Die Edelschmiedekunst früherer Zeiten in Preussen*. Bd. 2. *Westpreussen*. Leipzig 1908, S. 32.

¹⁴ W przeważającej mierze historia kielicha została odtworzona na podstawie tekstu Freytaga (Freytag Hermann: *Aus der Geschichte...*). Autor opierał się na księgach parafialnych, które nie dotrwały do naszych czasów – zniszczono je w 1945 r. (u Freytaga brakuje dokładnych odniesień do tych ksiąg w sporządzonych przez niego w tekście przypisach).

¹⁵ 1908 jest datą publikacji tekstu von Czihaka (Czihak Eugen von: *Die Edelschmiedekunst...*), w którym po raz ostatni wspomniano muzealny kielich.

¹⁶ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 5. *Województwo gdańskie*. Z. 1. *Pruszcz Gdański i okolice*. Red. Barbara Rol, Iwona Strzelecka. Warszawa 1986, s. 1. Prawo patronatu Gdańska wiązało się z przekazaniem miastu przez króla Kazimierza Jagiellończyka dóbr komturii gdańskiej w 1454 r., zostało potwierdzone w 1466 r. Pierwotnie prawo patronatu było przy zakonie krzyżackim; por. Rozyńkowski Waldemar: *Patronat nad parafiami w średniowiecznej diecezji chełmińskiej*. „Roczniki Humanistyczne” 2001. t. 49, z. 2, s. 111–151 (tam o zmieniających się formach patronatu).

Od drugiej połowy XVI stulecia przemianowano ją na zbor ewangelicki. W czasie wojny między nowo wybranym królem Rzeczypospolitej Stefanem Batorym a Gdańskiem w latach 1576–1577 budowla została w części spalona. Podczas restauracji w latach osiemdziesiątych XVI wieku nie odbudowano jej w pierwotnej formie, lecz znacznie przekształcono¹⁷. W 1945 roku świątynię zburzono. Obecnie zachowały się jedynie dwie ściany wieży do wysokości dwóch kondygnacji. Możliwe więc, że opisywany kielich był w kościele nie do 1908 roku, ale nawet dłużej. Pewne jest, że musiał zostać zabrany ze świątyni przed jej zniszczeniem w 1945 roku.

Do rozwikłania pozostaje kwestia czasu pojawienia się naczynia świątyni w Bogatce¹⁸. O tym mówi w znacznej mierze wyryta antykwą inskrypcja: MATTHAEUS MÜLLERUS ANNO 1668 (ryc. 7).

Mateusz Müller urodził się w Döbeln w 1618 roku¹⁹. 7 września 1648 roku został ordynowany w Królewcu do Mokrego Dworu nad Motławą na Żuławach Gdańskich i wprowadzony na urząd pastora przez duchownego reformowanego. Nie przyjął jednak wyznania reformowanego, dlatego musiał opuścić Mokry Dwór²⁰. 12 maja 1650 roku objął zbor w Bogatce²¹. W czasie wojny ze Szwedami pełnił obowiązki kapelana wojsk gdańskich²². Zmarł 18 maja 1680 roku w Bogatce jako starszy kaznodzieja Żuław Steblewskich (dawne określenie Żuław Gdańskich)²³.

Rok 1668 wyryty na odwrociu stopy odnosi się więc do czasów pełnienia przez Mateusza Müllera funkcji pastora w zborze w Bogatce. Może oznaczać czas przekazania kielicha do świątyni przez Müllera albo datę jego odnowienia z polecenia duchownego. Pisząc o naczyniu, Freytag wspominał o pateniu, której wymiary wgłębienia miały idealnie pokrywać się z wymiarami czaszy kielicha. Umieszczono na niej inskrypcję: MATTHAEUS MÜLLERUS DOEBELA-MISNICUS REICHENB: ET MIL: DANT: PAST: Ao: 1659²⁴. Możliwe więc, że kielich, pasujący do pateny, był w ewangelickim kościele w Bogatce już w 1659 roku. Wtedy wyryty rok 1668 byłby datą odnowienia dzieła z polecenia pastora Müllera²⁵.

Obok inskrypcji z nazwiskiem duchownego i datą pojawia się też oznaczenie wagowe $20 \frac{1}{2}$ Schott. Gdy Gdańsk, na mocy postanowień traktatu w Tylży, stał się zależny od

napoleońskiej Francji, musiał uiszczać należne okupantowi podatki. 13 maja 1812 roku Rada Wolnego Miasta Gdańska nakazała proboszczom sporządzenie dokładnych spisów srebrnych paramentów liturgicznych i pozostałych srebrnych przedmiotów i przedłożenia ich w ciągu trzech dni²⁶. Po wykonaniu zadania władze kościelne w Bogatce otrzymały list z poleceniem dostarczenia komisji wymienionych w inwentarzu dóbr w ciągu 48 godzin. Z przytoczonych w źródłach zapisów z ksiąg parafialnych dowiadujemy się, że 23 maja 1812 roku ze świątyni w Bogatce przekazano, wraz z dwoma innymi przedmiotami, omawiany kielich (który po niedługim okresie czasu powrócił do zboru). O tym, że chodziło dokładnie o muzealne naczynie, świadczy fakt przytoczenia inskrypcji umieszczonych wcześniej na zabytku, także tej z oznaczeniem wagowym $20 \frac{1}{2}$ Schott²⁷. Z tego zapisu wynika więc, że musiała się ona tam znaleźć przed 1812 rokiem, możliwe że jej pojawienie się można wiązać z naprawą naczynia za czasów pastora Müllera.

Pozostaje pytanie o miejsce przechowywania kielicha do momentu, gdy pojawił się w zborze w Bogatce. O tym, że najprawdopodobniej pierwotnie nie stanowił wyposażenia tej świątyni, świadczy wyryta gotycką minuskułą inskrypcja: *Dysser Kellich hort yn de Kapelle uf dem hobete cwyssschen der weisele*. Pierwsze człony nie nastroczają większych trudności interpretacyjnych. Schemat formułowania inskrypcji fundacyjnych czy komemoratywnych na naczyniach tego typu był podobny i często zawierał określone fragmenty tekstu. Dla porównania na kielichu z kościoła ewangelickiego w Nawiadach umieszczono napis: *Dysser Kelch hort zu sancte Barbara zu Aveyden*²⁸, na zabytku z kościoła świętego Jana Chrzciciela w Orniecie: *Disser kellich hort in di kirche in wormenit in di ere des libten fuentte iohannes baptiste her balczter mitsch kirchen vater was*²⁹, a na przykładzie w Tczewie: *Disser Kelch hort yn die Prister Bruderschaft zu Derssau (...) evokit [?] anno domini 1492 Jore*³⁰. Fragment *Dysser Kellich hort yn de Kapelle* świadczy więc o przynależności naczynia do określonej przestrzeni sakralnej³¹. Trudności nastroczają jednak drugi człon inskrypcji: *uf dem hobete cwyssschen der weisele*. *Cwyssschen der weisele* można przetłumaczyć jako teren znajdujący się między dwiema odnogami Wisły³². Przy

¹⁷ *Słownik geograficzny...*, s. 70.

¹⁸ O fakcie, że kielich był wcześniej w innym miejscu, świadczy treść starszej inskrypcji (o czym poniżej).

¹⁹ Klemp Aleksander: *Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku*. Gdańsk 1994, s. 213. Döbeln leży w Saksonii, między Dreznem i Lipskiem.

²⁰ *Loc. cit.*

²¹ *Loc. cit.*

²² Freytag Hermann: *Aus der Geschichte...*, S. 32.

²³ Klemp Aleksander: *Protestanci...*, s. 213.

²⁴ Freytag Hermann: *Aus der Geschichte...*, S. 31.

²⁵ Z tego czasu mogą pochodzić ślady naprawy kielicha.

²⁶ Freytag Hermann: *Aus der Geschichte...*, S. 32.

²⁷ Zapisy z księgi parafialnej zboru w Bogatce (nazwanej przez Frey-

taga drugą księgą; por. przyp. 13) za: *ibidem*, s. 33.

²⁸ Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo gotyckie Pomorza Gdańskiego, ziemi chełmińskiej i Warmii*. Studia z Historii Sztuki, t. 40. Wrocław 1987, s. 221–222, poz. 118.

²⁹ *Ibidem*, s. 225, poz. 128.

³⁰ Brzmienie inskrypcji za: Adamek Tadeusz: *Gotycki kielich z kościoła farnego świętego Krzyża w Tczewie*. „Roczniki Humanistyczne” 1971, t. 19, z. 5, s. 20.

³¹ *Hort* byłoby zatem dawną wersją słowa *gehört* (od czasownika *gehören* – należeć).

³² Formy *weisele* użyto w inskrypcji jako dawnej wersji słowa *Weichsel* oznaczającego Wisłę. Klonowicz Sebastian Fabian: *Flis to jest spuszczenie statków Wisłą i inszemi rzekami do niej przypadającymi*. Kraków 1858, s. 5; Maciejowski Wacław Aleksander: *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830*. T. 2. Warszawa 1852, s. 92.

interpretacji określenia *uf dem hobete* z pomocą przychodzi słownik historycznego języka niemieckiego, stosowanego od połowy XIV do połowy XVII wieku. Tam *hobete* opisano jako wariant *Haupt*³³. Określenie *uf dem hobete wyyschen der weisele* można byłoby zatem rozumieć jako najwyższy położony punkt pomiędzy odnogami Wisły³⁴. Termin ten odnosi się do obszaru rozwidlenia Wisły na Wisłę Gdańską i Wisłę Elbląską, czyli miejsca, na którym niegdyś znajdowała się twierdza Gdańska Głowa (ryc. 8)³⁵. Obecnie terytorium to przynależy do wsi Drewnica. Pierwsze wzmianki źródłowe mówiące zarówno o miejscowości, jak i o obszarze, na którym wznosiła się późniejsza twierdza, sięgają XIV wieku³⁶. Najprawdopodobniej już w 1359 roku w rozwidleniu Wisły Gdańskiej i Wisły Elbląskiej założono karczmę³⁷. Potwierdzać miał to dokument z 1393 roku³⁸, w którym zarówno burmistrz, jak i Rada Miejska Gdańska usankcjonowała sprzedaż karczmy *uffen Haupt an der Wysel gelegen*³⁹. Określenie użyte w dokumencie nasuwa skojarzenia z fragmentem inskrypcji wyrytej na muzealnym kielichu. Na terenie Mierzei Wiślanej, która rozciąga się od Głowy Gdańskiej, gdzie Wisła się rozdziela, oprócz wspomnianej wsi Drewnica w interesującym nas czasie leżały także wsie Przemysław, Jantar, Mikoszewo oraz karczmy Sobieszewo, Newesere, Dutczekekreczem i karczma położona przed Głębią z tamtejszym dworem i kościołem zwanym również

dworem Górki⁴⁰. Dawne świątynie katolickie zidentyfikowano w Sobieszewie i Drewnicy (niem. *Schönbaum*)⁴¹. Najbliżej miejsca, do którego odnosi się określenie Głowa Wisły czy inaczej Gdańska Głowa, jest wśród wymienionych Drewnica (właściwie, jak wspomniano, terytorium to przynależy obecnie do obszaru wsi). Wiadomo także, że walki toczone podczas potopu szwedzkiego pod twierdzą Gdańska Głowa we wrześniu 1659 roku poważnie dotknęły wieś. Jeśli omawiany kielich znajdował się pierwotnie w kościele w Drewnicy, mógł przy okazji tych walk trafić do świątyni w Bogatce. Szczególnie że z 1659 roku pochodziła pasująca do kielicha patena, którą fundował pastor Mateusz Müller. Warto jednak zaznaczyć, że katolicki kościół w Drewnicy w latach osiemdziesiątych XVI wieku był już zborom ewangelickim. Dowiadujemy się o tym z akt z wizytacji biskupa Hieronima Rozrażewskiego z 1583 roku⁴². Kielich w ręce luteran mógł więc trafić jeszcze zanim został umieszczony w zborze w Bogatce.

Ciekawą kwestią, w tym miejscu wartą jedynie zasygnalizowania, był stosunek protestantów do średniowiecznych obiektów sztuki sakralnej związanych z katolicyzmem⁴³. W epoce nowożytnej zarówno katolicy, jak i protestanci (szczególnie luteranie) zaczęli traktować je jako świadectwa minionych epok, tradycji i wiary⁴⁴. Ewangelicy zachowywali dawne sprzęty liturgiczne z wielu względów, najczęściej

³³ *Frühneuhochdeutsch und Mittelhochdeutsch Wörterbuch*: hobete [online]. [dostęp 31 sierpnia 2022]. Dostępny w internecie: https://fwb-online.de/search?q=Hobete&type=&search=&fbclid=IwAR05pxvQRMgGsJy_UyNIAOGsPq6xMwGd506DbgHYTFTs5J-Z7vo5QUADLi_Q. Zob. Zabrocki Ludwik: *Związki językowe niemiecko-pomorskie*. W: *Konferencja Pomorska (1954). Prace językoznawcze*. Red. Zdzisław Stieber. Warszawa 1956, s. 149–174.

³⁴ Takie samo tłumaczenie podał w swoim tekście Freytag (Freytag Hermann: *Aus der Geschichte...*, S. 31).

³⁵ Godlewski Jerzy Romuald, Odyniec Waław: *Pomorze Gdańskie. Koncepcje obrony i militarnego wykorzystania od wieku XIII do roku 1939*. Warszawa 1982, s. 118–120; Dybaś Bogusław: *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*. Toruń 1998, s. 101.

³⁶ Kubus Radosław: *Twierdza Gdańska Głowa (Danziger Haupt). Historia obiektu – historia miejsca*. „Rocznik Elbląski” 2020, t. 30, s. 26.

³⁷ Beck Franziska: *Vom Volksleben auf der Danziger Nehrung. Nach archivalischen Quellen von 1594–1814*. Marburg 1962, S. 103.

³⁸ Według Radosława Kubusa data dokumentu najpewniej jest błędna, gdyż przed 1454 r. teren, na którym znajdowała się karczma, nie należał do Gdańska (Kubus Radosław: *Twierdza...*, s. 27). Nie ma to jednak wpływu na brzmienie inskrypcji.

³⁹ Długokęcki Wiesław: *Z dziejów Żuław, Mierzei Wiślanej i wsi Drewnica do początków XX wieku*. W: *Miłosz na Żuławach. Epizod z biografii poety*. Red. Małgorzata Czermińska, Andrzej Kasperek. Gdańsk 2013, s. 95; idem: *Mierzeja Wiślana od XIII do połowy XV wieku (1454 r.)*. Gdańsk 1995, s. 74; Muhl John: *Das Danziger Haupt*. „Weichselland. Mitteilungen des Westpreussischen Gesichtsvereins” 1940, Bd. 39, S. 74; Larczyński Tomasz: *Ziemia gdańska w okresie panowania Zakonu Krzyżackiego. Struktura własności i organizacja osadnictwa wiejskiego*. Oświęcim 2017, s. 255.

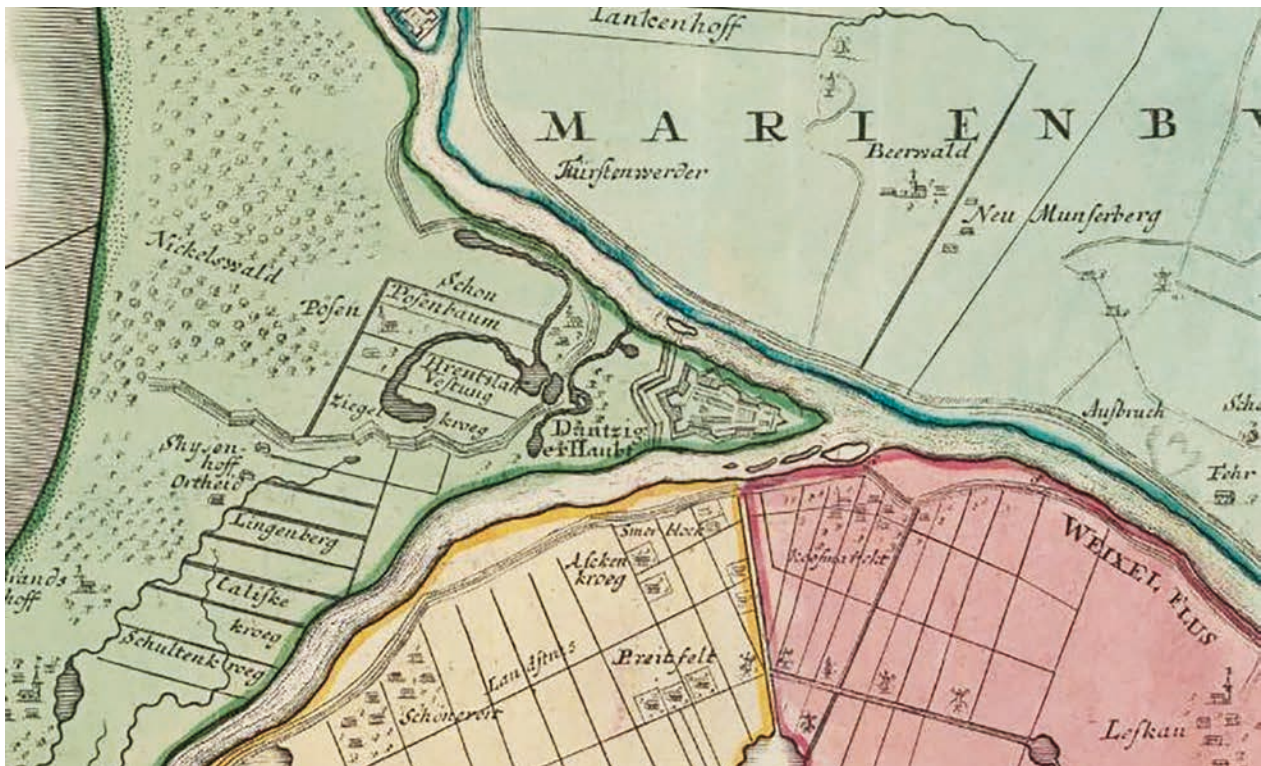
⁴⁰ Muhl John: *Dzieje Sztutowa do roku 1920*. Sztutowo–Gdynia 2016, s. 131.

⁴¹ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku. Suplement*. Cz. 2. *Komentarz. Indeksy*. Red. Tomasz Panecki, Marek Słoń. Warszawa 2021, s. 20.

⁴² *Visitationis Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae*. Oprac. Stanisław Kujot. Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu. T. 2. Toruń 1898, s. 9; por. Fankidejski Jakub: *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej podług urzędowych akt kościelnych*. Pelplin 1880, s. 192.

⁴³ O potocznym znaczeniu terminu katolickie sprzęty liturgiczne zob. Woźniak Michał: *Złotnictwo sakralne Prus Królewskich. Studium typologiczno-morfologiczne*. T. 1. Toruń 2012, s. 8.

⁴⁴ Zob. Jurkowlanec Grażyna: *Epoka nowożytna wobec średniowiecza. Pamiątki przeszłości, cudowne wizerunki, dzieła sztuki*. Wrocław 2008; por. Hipp Hermann: *Studien zur Nāchgotik des 16. und 17. Jahrhunderts in Deutschland, Böhmen, Österreich und der Schweiz*. Tübingen 1979, S. 473. Kwestie związane ze sztuką w kręgu protestanckim i użytkowaniem przez protestantów zastanych dzieł sztuki poruszał w swoich publikacjach dogłębnie Jan Harasimowicz; por. Harasimowicz Jan: *Protestantismus und Bildende Kunst*. In: *Spurenlese. Kulturelle Wirkungen der Reformation. Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie*. Leipzig 2013, S. 333–347; idem: *Protestanci wobec krzyża*. „Pismo er” [online]. 4 grudnia 2013 [dostęp 23 października 2017]. Dostępny w internecie: <http://ewangelicki.pl/cover/protestanci-wobec-krzyzaj-harasimowicz/>; ostatnio: idem: *Sichtbares Wort. Die Kunst als Medium der Konfessionalisierung und Intensivierung des Glaubens in der Frühen Neuzeit*. Kunst und Konfession in der Frühen Neuzeit = Arts and Confession in the Early Modern Period, 1. Regensburg 2017.

Twierdza Gdańska Głowa, autor Johann Baptist Homann, ok. 1730 [online]. Wikipedia [dostęp 22 grudnia 2022]. Dostępny w internecie: https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Gda%C5%84ska_G%C5%82owa.jpg

przeważały czynniki o zabarwieniu czysto praktycznym⁴⁵. Wysoka bądź dobra jakość techniczna, materialna i artystyczna średniowiecznych paramentów liturgicznych pozwalała im przetrwać w nowych warunkach. Przedmiot pozostawał w użyciu, inny był jedynie jego kontekst. Zachowane gotyckie kielichy służące podczas luteriańskiej liturgii zmieniły funkcjonalność, a za tym znaczenie: miejsce kielicha kapłańskiego zajęło naczynie służące gminie do spożywania konsekrowanego wina podczas obowiązkowej komunii pod obiema postaciami⁴⁶. Skutki działalności protestantów na poziomie ikonoklastycznym akcentowane w wielu źródłach należy uznać za wyolbrzymione⁴⁷.

Do rozstrzygnięcia pozostaje problem datowania i miejsce wykonania zabytku (przy założeniu, że nie musi ono być tożsame z miejscem pierwotnego przechowywania przedmiotu). Nie będąc pewnym co do najwcześniejszych dziejów naczynia i bazując na podobieństwie form innych

kielichów, kwestia określenia choć w części przybliżonego czasu powstania dzieła zostanie najpewniej jedynie hipotetyczna⁴⁸. Należy też podkreślić fakt, że w rzemiośle artystycznym niektóre formy trwają długo i trudno stwierdzić, czy mamy do czynienia z dziełami pionierskimi, czy z tymi o młodszej metryce. Część rozwiązań formalnych była niekiedy stosowana przez cały wiek, niełatwo więc uznać je za rozstrzygający element datujący.

Kielich z Muzeum Krakowa wykazuje cechy wspólne z naczyniami grupy nazwanej przez Adama Bochnaka „najskromniejszą odmianą kielichów pruskich”⁴⁹. Według badacza charakteryzują się one prawie całkowitym brakiem ornamentów, „albowiem ich stopy – zrazu okrągłe, później także sześciolistne – są gładkie, podobnie jak gładkie są ich koniczne czary bez koszyczków. Pośrodku okrągłego lub sześciobocznego trzonu tkwi spłaszczony nodus z sześcioma rombowymi guzami, pomiędzy którymi występują niekiedy

⁴⁵ Por. Kunkel Burkhard: *Die Kunst der lutherischen Kirchen im 16. Jahrhundert. Medien, Mitteldinge, Monumente – eine Geschichte der materiellen Kultur*. Berlin 2020 i omówienie tej publikacji: Woźniak Michał: *Rzeczy pośrednie, adiafora, semiofory. O książce Burharda Kunkela*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 2021, t. 52, s. 355–375 (tam też usystematyzowana i uzupełniona bibliografia dotycząca stosunku protestantów do zastanych dzieł sztuki).

⁴⁶ Woźniak Michał: *Rzeczy pośrednie...*, s. 372–373, przyp. 41; zob. także Fritz Johann Michael: *Das evangelische Abendmahlsgerät in Deutschland. Vom Mittelalter bis zum Ende des Alten Reiches*. Mit

Beiträgen von Martin Brecht, Jan Harasimowicz, und Anette Reimers. Leipzig 2004, S. 84–105, 336–352.

⁴⁷ Według Michała Woźniaka większe szkody wiązały się nie tyle z obrazoburstwem i usuwaniem sprzętów w XVI w., ale z działaniami ewangelików w XIX stuleciu, szczególnie na terenach pruskich, po zjednoczeniu konfesji luteriańskiej i reformowanej pod postacią Kościoła unijnego (Woźniak Michał: *Rzeczy pośrednie...*, s. 372).

⁴⁸ Por. idem: *Złotnictwo sakralne...*, s. 73.

⁴⁹ Bochnak Adam: *Eksport z miast pruskich w głąb Polski w zakresie rzemiosła artystycznego*. Studia Pomorskie, t. 2. Wrocław–Kraków 1957, s. 13.

maswerkowe ornamenty⁵⁰. Po opisie zbioru widać jednak, że kryteria ulegają zmianie, nie mamy zatem do czynienia z przykładami homogenicznymi, lecz czasem dość zróżnicowanymi. Za wspólny mianownik można rzeczywiście uznać, podnoszony przez Bochnaka, ograniczony charakter dekoracji⁵¹, silnie zauważalny w omawianym w artykule zabytku. Warto zaznaczyć, że z okresu wczesnego, z XIV i pierwszej połowy XV wieku, przetrwało niewiele obiektów i trudno o szeroko zakrojoną analizę. Dla muzealnego naczynia najlepszym materiałem porównawczym ze wspomnianej grupy jest jeden z dwóch kielichów z Radzyna Chełmińskiego⁵² – młodszy (ryc. 9), datowany przez Kingę Szczepkowską-Naliwajek ogólnie na pierwszą połowę XV wieku⁵³, przez Tadeusza Chrzanowskiego i Mariana Korneckiego na przełom XIV i XV stulecia⁵⁴, a przez Grażynę Regulską na drugą ćwierć XV wieku⁵⁵. Przez tę ostatnią wiązany ze znakiem zapytania z warsztatem toruńskim⁵⁶.

Przedmioty w Muzeum Krakowa i w Radzynie mają podobną sześciolistną stopę, której pola wydzielono krzywymi załamaniami. W obu przypadkach jest ona osadzona na cokółku z pionowo prążkowanym fryzem i płaską kryzą. W omawianym w artykule zabytku jest on nieznacznie wyższy (podobnie jak w kielichu w Muzeum Narodowym w Gdańsku, przypisanym do pierwszej ćwierci XV wieku⁵⁷, czy bardziej ogólnie – pierwszej połowy XV stulecia⁵⁸). Motyw cokołu ozdobionego pionowym laskowaniem występuje nie tylko w dekoracji kielichów, ale i m.in. krzyży relikwiarzowych, jak w Muzeum Narodowym w Gdańsku (datowanym na około 1450 rok⁵⁹). Należy przypomnieć, że pole stopy muzealnego obiektu pokrywa ryte przedstawienie *Pietas*

Kielich z Radzyna Chełmińskiego, druga ćwierć XV w.; reprodukcja: Heise Johannes: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Kreis Graudenz*. Danzig 1894, S. 569

⁵⁰ *Loc. cit.* Bochnak zaliczył do tego typu kielichy w Jasnej (Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 209–210), we Fiszwie (Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 195), w Gnojewie (Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 207–208), w Kaczynosie (Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 210), w Lichnowach (Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 216) i w Radzynie Chełmińskim (Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 233, poz. 142 i 143; Regulską Grażyną: *Gotyckie złotnictwo w Polsce*. T. 2. *Album ilustracji*. Warszawa 2016, s. 197; o starszym kielichu w Radzynie zob. Woźniak Michał: *Die Goldschmiedekunst in Preussen im Dienste des Ordens, der Kirche und der Städte*. In: *Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben*. Hrsg. Jarosław Wenta, Sieglinde Hartmann, Gisela Vollmann-Profe. Toruń 2008, S. 136, Abb. 2). Szczepkowska-Naliwajek dodała do tego zbioru także kielich w Gdańsku (Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 205), wzmiankowany przez Bożenę Chranicką (Chranicka Bożena: *Złotnictwo gdańskie*. W: *Gdańsk, jego dzieje i kultura*. Red. Franciszek Mamuszka. Warszawa 1969, s. 382) i Irenę Rembowską (Rembowska Irena: *Gdańskie cechy złotników od XV do końca XVIII w.* Gdańsk 1971). O trwaniu niektórych elementów typowych dla skromnej odmiany kielichów pruskich w ciągu XV po początek XVI w. zob. Woźniak Michał: *Sztuka złotnicza w Prusach. Próba charakterystyki złotnictwa regionu*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 2018, t. 49, s. 18.

⁵¹ Bochnak Adam: *Eksport...*, s. 13.

⁵² Oba naczynia przechowywane są w kościele św. Anny w Radzynie Chełmińskim. W 1985 r. w tamtejszej świątyni znaleziono jeszcze jeden kielich z gładką stopą, kulistym nodusem i nowszą czaszą, datowany na drugą połowę XV w. (Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 233, poz. 143). Nie jest on jednak przeważnie wzmiankowany w literaturze przedmiotu, więc określenia starszy i młodszy dotyczą wcześniej odkrytych i opisanych w publikacjach kielichów radzyńskich.

⁵³ *Loc. cit.*

⁵⁴ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 11. *Dawne województwo bydgoskie*. Z. 19. *Powiat wąbrzeski*. Red. Tadeusz Chrzanowski, Marian Kornecki. Warszawa 1988, s. 27; Chrzanowski Tadeusz, Kornecki Marian: *Złotnictwo toruńskie. Studium o wyrobach cechu toruńskiego od wieku XIV do 1832 roku*. Warszawa 1988, s. 25; por. też Makowski Bolesław: *Sztuka na Pomorzu, jej dzieje i zabytki*. Toruń 1932, s. 70.

⁵⁵ Regulską Grażyną: *Gotyckie...*, s. 197–198.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 197.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 166. Autorka odnosi kielich do fundacji nieznaney z imienia żony Marcina Vogla (?) z zaznaczeniem, że u Szczepkowskiej-Naliwajek naczynie uznane jest za dar Marcina Vogelinyego (por. Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 75, 205).

⁵⁸ *Ibidem*, s. 166.

⁵⁹ Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 206, poz. 75.

Domini, natomiast w drugim przypadku wszystkie jej pola są gładkie.

Muzealny kielich i młodszy zabytek w Radzynie łączy forma krótkiego, sześciobocznego trzonu ze skromną i dość konwencjonalną dekoracją. W pierwszym przypadku – jak opisano powyżej, w drugim – są to grawerowane rozetki i minuskułowy napis *maria*⁶⁰. Ukształtowanie spłaszczonego nodusa z sześcioma mocno wyodrębnionymi rombowymi guzami, na których znajdują się grawerowane litery, najczęściej *ihesus*, występuje od pierwszej ćwierci XV stulecia⁶¹. W obu kielichach jego forma jest podobna, w przykładzie w Radzynie nieznacznie bardziej spłaszczona. Zabytki łączy umieszczenie między guzami repusowanych płatków z grawerowanymi motywami maswerkowymi (w zabytku w Muzeum Krakowa grawer występuje jedynie w górnej partii).

Wyrób w Muzeum Krakowa i młodszy kielich w Radzynie łączy gładka, pozbawiona dekoracji, rozwarta czasza o stożkowatym kształcie, ale co istotne, w przykładzie ze zbiorów muzealnych sprawia ona wrażenie niższej, jest mniej rozwarta i nie ma delikatnie odchylonej górnej partii⁶². Około połowy XV wieku następuje powolne zatracenie stożkowatości kształtu i rozszerzenie czaszy ku dołowi⁶³, które to cechy zaczynają być widoczne w dziele w Muzeum Krakowa. Przykładem wspomnianej tendencji jest czara zabytku w Braniewie (datowanego na lata około 1450 roku⁶⁴). Warto jednak zaznaczyć, że lekkie zaokrąglenie u dołu czaszy można dostrzec także w utworach starszych, jak w starszym kielichu w Radzynie Chełmińskim, datowanym na okres od schyłku wieku XIV do pierwszej połowy XV stulecia⁶⁵. Trudno więc uznać ukształtowanie czary za element jednoznacznie datujący, szczególnie że ta część naczynia narażona była na zniszczenia i nierzadko wymieniana.

Kielichy, muzealny i młodszy w Radzynie Chełmińskim, mają podobne wymiary i jednakową wysokość⁶⁶, różnią się jednak proporcjami – pierwszy z nich jest bardziej

krępy, drugi wydaje się smuklejszy, wrażenie to spowodowane jest częściowo przez spłaszczenie nodusa.

Grawerunek zdobiący jedno z pól stopy kielicha muzealnego wykonany jest dość nieudolnie, niepewnie prowadzonym rylcem. Artysta nie starał się różnicować grubości rylca i jednym rodzajem modelował większość elementów kompozycji. Cienie uzyskiwał drogą rycia cienkich, równoległych kresek, co da się dostrzec w partii ciał postaci. Niektóre elementy tronu rzemieślnik zakreskował ukośnie w celu urozmaicenia struktury siedziska. Dość prymitywny charakter rytej dekoracji i, przede wszystkim, jej znaczne wytarcie utrudnia precyzyjne datowanie, w rysunku można jednak zaobserwować cechy późnej fazy stylu miękkiego, w którym pojawiają się pierwsze przejawy form ostrych, widoczne szczególnie w ukształtowaniu fałd szaty Boga Ojca, obecne w sztuce w drugiej ćwierci XV wieku. Artysta korzystał najpewniej ze znanych mu schematów z dzieł malarzkich, ale trudno znaleźć konkretny materiał porównawczy, uwzględniając przetworzenie schematu przez niepewną rękę twórcy przedstawienia, a także stan zachowania⁶⁷.

Biorąc te wszystkie cechy pod uwagę i uznając propozycję Regulskiej odnośnie do datacji młodszego wyrobu w Radzynie, wydaje się zasadne przesunięcie zaproponowanego przez Freytaga i von Czihaka datowania muzealnego naczynia z drugiej połowy XV wieku na drugą ćwierć XV wieku, bliżej połowy XV stulecia, z wyraźnym zastrzeżeniem, powtarzając raz jeszcze, że określenie czasu powstania na podstawie podobieństwa formalnego do innych kielichów pozostaje w dużej mierze hipotetyczne. Próba dokładnego określenia miejsca wykonania zabytku jest raczej niemożliwa, zważając na niekompletność materiałów źródłowych, anonimowość produkcji złotniczej, unifikację, obiegowość i trwanie form⁶⁸. Jakość rytych dekoracji zarówno na trzonie, nodusie, jak i na stopie wskazuje na jeden z prowincjonalnych pruskich warsztatów, korzystający ze znanych, nie-

⁶⁰ Regulska Grażyna: *Gotyckie...*, s. 197.

⁶¹ *Ibidem*, s. 84.

⁶² W górnej partii czaszy kielicha w Radzynie jest w znikomym stopniu odchylona, jednak odchylenie to jest dostrzegalne.

⁶³ Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 84, 221, poz. 116.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 177. Warto nadmienić, że Marian Arszyński i Marian Kutzner sądzili, że czaszę zabytku wymieniono na nową, według Szczepkowskiej-Naliwajek nie ma na to jednak dowodów (por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 2. *Województwo elbląskie*. Z. 1[a] *Braniewo, Frombork, Orneta i okolice*. Red. Marian Kutzner. Warszawa 1980, s. 33).

⁶⁵ Na schyłek XIV w. kielich datowali Tadeusz Chrzanowski i Marian Kornecki (Chrzanowski Tadeusz, Kornecki Marian: *Złotnictwo toruńskie...*, s. 25), na koniec XIV stulecia – Michał Woźniak (Woźniak Michał: *Die Goldschmiedekunst in Preussen...*, S. 136, Abb. 2). Szczepkowska-Naliwajek określiła czas jego wykonania ogólnie na pierwszą połowę XV w. (Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 233, poz. 143), a Grażyna Regulska na pierwszą ćwierć XV stulecia (Regulska Grażyna: *Gotyckie...*, s. 197).

⁶⁶ Wymiary kielicha w Muzeum Krakowa podano powyżej; wymiary młodszego kielicha w Radzynie Chełmińskim to wys. 17 cm, średn. stopy 10,5 cm, średn. czary 9 cm.

⁶⁷ Na terenie dzisiejszej Polski najstarszym znanym i zachowanym przykładem schematu *Pietas Domini* jest środkowa część dawnego tryptyku z kaplicy Trójcy Świętej, należącej do cechu szewców, w kościele Mariackim w Gdańsku, datowana na ok. 1435 r. Przedstawienie wyrte na kielichu w Muzeum Krakowa nasuwa jednak skojarzenia z dyptykiem Mistrza z Flémalle, datowanym na lata trzydzieste XV w. i przechowywanym w petersburskim Ermitażu, czy antependium wykonanym przez warsztat burgundzki w drugiej ćwierci XV w. i przechowywanym w skarbcu cesarskim w Hofburgu w Wiedniu (podobieństwo ogólnego układu postaci i struktury rozbudowanego architektonicznie tronu zob. Dobrzeniecki Tadeusz: *U źródeł przedstawień: „Tron Łaski” i „Pietas Domini”*. „Roczniki Muzeum Narodowego w Warszawie” 1971, t. 15, nr 1, s. 234, 271).

⁶⁸ Przykładem trwania form jest kielich w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu o nr inw. 5341, datowany na ok. 1500 r. (Nowacki Dariusz: *W sprawie metryki...*, s. 22–25). W tekście wymieniono także kielich z Lunden (zob. Schoubye Sigurd: *Guldsmedehåndvaerk i Sønderjylland og Slesvig-Holsten*. København

zbyt skomplikowanych schematów. Omawiany w artykule wyrób wpisuje się w opisaną przez Bochnaka, a uzupełnioną przez Szczepkowską-Naliwajek grupę skromnych kielichów z terenu Prus. Fundację zabytku ze zbiorów Muzeum Krakowa można łączyć z kościołem znajdującym się między odnogami Wisły, najpewniej z kościołem w Drewnicy. Prawdopodobnie więcej udałoby się ustalić, gdyby znany był wygląd tamtejszej świątyni katolickiej i informacja, czy posiadała ona kaplicę, o której mowa w gotyckiej inskrypcji. Tropem może być przedstawienie *Pietas Domini* wyrzeźbione na stopie – możliwe, że naczynie fundowano do kaplicy poświęconej Trójcy Świętej. Nie jest to jednak pewnik, a jedynie domysł, którego nie sposób w świetle dotychczasowej wiedzy udowodnić⁶⁹. Motyw *Piety Naszego Pana* występował w dekoracji paramentów liturgicznych stosunkowo rzadko, ale zbliżony do niego formalnie i ideowo schemat Trójcy Świętej w typie *Tronu Łaski* dość często pojawiał się na kielichach mszalnych⁷⁰, ponieważ świetnie podkreślał ich eucharystyczny charakter⁷¹, niezależnie od miejsca przechowywania naczynia.

W ostatnich słowach trzeba podkreślić fakt, że zachowane dzieła stanowią jedynie niewielki ułamek produkowanych dawniej wyrobów⁷². Przepisy o sztuce mistrzowskiej świadczą niezbicie, że średniowieczne warsztaty złotnicze

pracowały przede wszystkim na potrzeby świeckie. Wytwarzanie sprzętów liturgicznych stanowiło tylko drobną część tej działalności i właśnie z tej części zachowało się tak niewiele obiektów⁷³. Za Michałem Woźniakiem należy więc zadać pytanie, w jakim stopniu te zachowane przedmioty są reprezentatywne dla pierwotnej produkcji⁷⁴. O liczbie realizacji świadczą pośrednio źródła dotyczące czynnych mistrzów. W XIV wieku pracowało w Gdańsku 11 mistrzów złotniczych, dla porównania we Wrocławiu 70, a w Krakowie ponad 60⁷⁵. W XV wieku było ich w Gdańsku 130, we Wrocławiu prawie 100⁷⁶, a w Krakowie około 230⁷⁷. Świetnym przykładem rozmiaru strat, z jakimi mierzą się historycy sztuki zajmujący się złotnictwem, jest przykład skarbcza w kościele parafialnym świętych Janów w Toruniu. Spisany tam w 1596 roku inwentarz wyszczególniał z górą 200 różnych sprzętów liturgicznych należących do wyposażenia poszczególnych ołtarzy⁷⁸, a do dziś zachował się tylko jeden relikwiarz⁷⁹. Warto więc zaznaczyć, że niedostatek wiadomości historycznych, anonimowość produkcji złotniczej, nierównomierny i przypadkowy stopień zachowania dzieł są przyczyną szeregu trudności w pracy nad historią gotyckiego złotnictwa ziem polskich⁸⁰. Tym bardziej cieszy fakt, że o muzealnym kielichu udało się dowiedzieć kilku nowych informacji i osadzić go w szerszym kontekście.

1967, p. 21), będący widocznym znakiem obiegowości wzorów w późnogotyckich warsztatach na terenie niemal całej Europy.

⁶⁹ O trudnościach w badaniach historyczno-artystycznych wynikających z ograniczonej wiedzy na temat zabytków złotnictwa zob. Nowacki Dariusz: Z rybą w herbie. W: *Festina lente. Prace ofiarowane Andrzejowi Fischingerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Red. Magdalena Piwocka, Dariusz Nowacki. Kraków 1998, s. 37–42; Piwocka Magdalena, Nowacki Dariusz: Klejnoty dewocyjne w zbiorach wawelskich – nowe nabytki. W: *Treści, teksty, przesłania. Biżuteria w Polsce*. Red. Katarzyna Kluczwajd. Toruń 2006, s. 77–85, 177–181; Nowacki Dariusz: Oblatendose w zbiorach wawelskich, czyli o tym, jak wciąż mało wiemy na temat złotnictwa w Polsce. W: *Cale srebro Rzeczypospolitej. Panu Michałowi Gładowskiemu ofiarowane*. Red. Jacek Kriegseisen. Warszawa 2012, s. 153; Adamska Magdalena, Nowacki Dariusz: Nieznany późnogotycki kielich w Skarbcu Koronnym na Wawelu. W: *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gładowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Red. Wojciech Bałus, Wojciech Walanus, Marek Walczak. Kraków 2007, s. 227–237.

⁷⁰ Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 85. Warto zwrócić uwagę, że niewyodrębnienie przez większość badaczy osobnego typu *Pietas Domini* nie musi wynikać z braku jego obecności, ale z uznania go za odmianę schematu *Tronu Łaski* (zob. Kalinowski Lech: *Geneza...*, s. 246–247, 257; por. Dobrzyniecki Tadeusz: *U źródeł...*, s. 226). Przejawem tej tendencji jest opisanie przez Szczepkowską-Naliwajek, a później Regułą deko- racji jednego z pól stopy krzyża relikwiarzowego (przechowywanego w Muzeum Narodowym w Gdańsku) jako przedstawienia *Tronu Łaski*, a nie *Pietas Domini* (por. Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 206, poz. 75; Reguła Grażyna: *Gotyckie...*, s. 444).

⁷¹ Künstle Karl: *Ikonographie der christlichen Kunst*. Bd. 1. *Prinzi-*

pielebre, Hilfsmotive, Offenbarungstatsachen. Freiburg im Breisgau 1928, S. 229. Kielichy m.in. z przedstawieniem *Tronu Łaski* umieszczano najbliżej mensy ołtarzowej, na której wystawia się Najświętszy Sakrament i przy której dokonuje się Przeistoczenia. Sama forma tronu Boga Ojca w przedstawieniach zarówno *Pietas Domini*, jak i *Tronu Łaski* ma nawiązywać do ołtarza, przy którym sprawuje się ofiarę eucharystyczną; zob. Söding Ulrich: *Das Retabel mit dem Gnadenstuhl aus Soest in der Berliner Gemäldegalerie*. „Westfalen” 2002, Jg. 80, S. 167–168.

⁷² Woźniak Michał: *Dokumentacja polskiego złotnictwa – jej znaczenie dla badań nad dawnym złotnictwem i klasyfikacją jego znaków*. „Ochrona Zabytków” 1995, nr 189, s. 231–232.

⁷³ Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 44. Za Szczepkowską-Naliwajek należy stwierdzić, że w złotnictwie innych regionów zachowane dzieła świeckie z czasów gotyku są także bardzo rzadkie; por. Fritz Johann Michael: *Goldschmiedekunst*. In: *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln*. Bd. 3. Köln 1978, S. 164.

⁷⁴ Woźniak Michał: *Dokumentacja...*, s. 232.

⁷⁵ Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo...*, s. 43.

⁷⁶ Hintze Erwin, Masner Karl: *Goldschmiedearbeiten Schlesiens, eine Auswahl*. Breslau 1911, S. 5.

⁷⁷ Lepsi Leonard: *Przemysł złotniczy w Polsce*. Kraków 1933, s. 121; por. idem: *Z dziejów złotnictwa elbląskiego*. „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1894, t. 6, s. 134.

⁷⁸ Semrau Arthur: *Ein Beitrag zur Geschichte der Goldschmiedekunst in Thorn*. „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst in Thorn” 1908, Bd. 16, S. 73–84.

⁷⁹ Woźniak Michał: *Dokumentacja...*, s. 231.

⁸⁰ Ciągłe aktualnym postulatem jest reinwentaryzacja złotnictwa ziem polskich i stworzenie kompletnego katalogu zabytków.

Bibliografia

Źródła niedrukowane

- Archiwum Muzeum Krakowa, Zamówienie na zakup, sygn. IG/400/26/80
Kielich mszalny (MHK-77/I), karta inwentarzowa. Oprac. Aleksandra Radwan, 2015

Źródła drukowane

- Fankidejski Jakub: *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej dycezyi chełmińskiej podług urzędowych akt kościelnych*. Pelplin 1880
Klonowicz Sebastyan Fabian: *Flis to jest spuszczenie statków Wiślą i inszemi rzekami do niej przypadającemi*. Kraków 1858
Maciejowski Waclaw Aleksander: *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830*. T. 2. Warszawa 1852
Visitationis Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae. Oprac. Stanisław Kujot. Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu. T. 2. Toruń 1898

Opracowania

- Adamska Magdalena, Nowacki Dariusz: Nieznany późnogotycki kielich w Skarbcu Koronnym na Wawelu. W: *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Red. Wojciech Bałus, Wojciech Walanus, Marek Walczak. Kraków 2007, s. 227–237
Beck Franziska: *Vom Volksleben auf der Danziger Nehrung. Nach archivalischen Quellen von 1594–1814*. Marburg 1962
Chranicka Bożena: Złotnictwo gdańskie. W: *Gdańsk, jego dzieje i kultura*. Red. Franciszek Mamuszka. Warszawa 1969, s. 378–388
Chrzanowski Tadeusz, Kornecki Marian: *Złotnictwo toruńskie. Studium o wyrobach cechu toruńskiego od wieku XIV do 1832 roku*. Warszawa 1988
Czihak Eugen von: *Die Edelschmiedekunst früherer Zeiten in Preussen*. Bd. 2. Westpreussen. Leipzig 1908
Długokęcki Wiesław: *Mierzeja Wiślana od XIII do połowy XV wieku (1454 r.)*. Gdańsk 1995
Długokęcki Wiesław: Z dziejów Żuław, Mierzei Wiślanej i wsi Drewnica do początków XX wieku. W: *Miłość na Żuławach. Epizod z biografii poety*. Red. Małgorzata Czermińska, Andrzej Kasperek. Gdańsk 2013, s. 91–100
Dybaś Bogusław: *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*. Toruń 1998
Fritz Johann Michael: Goldschmiedekunst. In: *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400. Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln*. Bd. 3. Köln 1978, S. 164–165
Fritz Johann Michael: *Das evangelische Abendmahlsgerät in Deutschlnd. Vom Mittelalter bis zum Ende des Alten Rei-*

- ches*. Mit Beiträgen von Martin Brecht, Jan Harasimowicz, und Anette Reimers. Leipzig 2004
Frühneuhochdeutsch und Mittelhochdeutsch Wörterbuch: hobete [online]. dostęp 31 sierpnia 2022]. Dostępny w internecie: https://fwb-online.de/search?q=Hobete&type=&search=&fbclid=IwAR05pxvQRMgGsJy_UyNIAOGsPq6xMwGd506DbgHYTFTs5JZ7vo-5QUADLi_Q
Godlewski Jerzy Romuald, Odyniec Waclaw: *Pomorze Gdańskie. Koncepcje obrony i militarnego wykorzystania od wieku XIII do roku 1939*. Warszawa 1982
Harasimowicz Jan: Protestantismus und Bildende Kunst. In: *Spurenlese. Kulturelle Wirkungen der Reformation. Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie*. Leipzig 2013, S. 333–347
Harasimowicz Jan: *Sichtbares Wort. Die Kunst als Medium der Konfessionalisierung und Intensivierung des Glaubens in der Frühen Neuzeit*. Kunst und Konfession in der Frühen Neuzeit = Arts and Confession in the Early Modern Period, 1. Regensburg 2017
Heise Johannes: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Landkreises Danzig*. Danzig 1884
Heise Johannes: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Kreis Graudenz*. Danzig 1894
Hintze Erwin, Masner Karl: *Goldschmiedearbeiten Schlesiens, eine Auswahl*. Breslau 1911
Hipp Hermann: *Studien zur Nächgotik des 16. und 17. Jahrhunderts in Deutschland, Böhmen, Österreich und der Schweiz*. Tübingen 1979
Jurkowlaniec Grażyna: *Epoka nowożytna wobec średniowiecza. Pamiątki przeszłości, cudowne wizerunki, dzieła sztuki*. Wrocław 2008
Katalog zabytków sztuki w Polsce. T. 2. Województwo elbląskie. Z. 1[a] Braniewo, Frombork, Orneta i okolice. Red. Marian Kutzner. Warszawa 1980
Katalog zabytków sztuki w Polsce. T. 5. Województwo gdańskie. Z. 1. Pruszcz Gdański i okolice. Red. Barbara Rol, Iwona Strzelecka. Warszawa 1986
Katalog zabytków sztuki w Polsce. T. 11. Dawne województwo bydgoskie. Z. 19. Powiat wąbrzeski. Red. Tadeusz Chrzanowski, Marian Kornecki. Warszawa 1988
Klemp Aleksander: *Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku*. Gdańsk 1994
Künstle Karl: *Ikongraphie der christlichen Kunst*. Bd. 1. *Prinzipienlehre, Hilfsmotive, Offenbarungstatsachen*. Freiburg im Breisgau 1928
Kunkel Burkhard: *Die Kunst der lutherischen Kirchen im 16. Jahrhundert. Medien, Mitteldinge, Monumente – eine Geschichte der materiellen Kultur*. Berlin 2020
Larczyński Tomasz: *Ziemia gdańska w okresie panowania Zakonu Krzyżackiego. Struktura własności i organizacja osadnictwa wiejskiego*. Oświęcim 2017
Lepszy Leonard: *Przemysł złotniczy w Polsce*. Kraków 1933
Makowski Bolesław: *Sztuka na Pomorzu, jej dzieje i zabytki*. Toruń 1932
Muhl John: *Dzieje Sztutowa do roku 1920*. Sztutowo–Gdynia 2016

- Na wspólnej drodze. Kraków i Budapeszt w średniowieczu. Katalog wystawy w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa i Muzeum Historycznym Budapesztu.* Red. nauk. Grażyna Lichończak-Nurek. Kraków 2017
- Nowacki Dariusz: Z rybą w herbie. W: *Festina lente. Prace ofiarowane Andrzejowi Fischingerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* Red. Magdalena Piwocka, Dariusz Nowacki. Kraków 1998, s. 37–42
- Nowacki Dariusz: Oblatendose w zbiorach wawelskich, czyli o tym, jak wciąż mało wiemy na temat złotnictwa w Polsce. W: *Całe srebro Rzeczypospolitej. Panu Michałowi Gradowskiemu ofiarowane.* Red. Jacek Kriegerseisen. Warszawa 2012, s. 153–158
- Piwocka Magdalena, Nowacki Dariusz: Klejnoty dewocyjne w zbiorach wawelskich – nowe nabytki. W: *Treści, teksty, przesłania. Biżuteria w Polsce.* Red. Katarzyna Kluczajd. Toruń 2006, s. 77–85
- Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku. Suplement. Cz. 2. Komentarz. Indeksy.* Red. Tomasz Panecki, Marek Słoń. Warszawa 2021
- Regulska Grażyna: *Gotyckie złotnictwo w Polsce. T. 1. Katalog zabytków.* Warszawa 2016
- Regulska Grażyna: *Gotyckie złotnictwo w Polsce. T. 2. Album ilustracji.* Warszawa 2016
- Rembowska Irena: *Gdański cech złotników od XV do końca XVIII w.* Gdańsk 1971
- Schoubye Sigurd: *Guldsmedehåndvaerk i Sønderjylland og Slesvig-Holsten.* København 1967
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich:* Rychemberk. Hasło oprac. Franciszek Siarczyński. T. 10. Red. Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, Filip Sulimierski. Warszawa 1880–1914, s. 70
- Szczepkowska-Naliwajek Kinga: *Złotnictwo gotyckie Pomorza Gdańskiego, ziemi chełmińskiej i Warmii.* Studia z Historii Sztuki, t. 40. Wrocław 1987
- Woźniak Michał: Die Goldschmiedekunst in Preussen im Dienste des Ordens, der Kirche und der Städte. In: *Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben.* Hrsg. Jarosław Wenta, Sieglinda Hartmann, Gisela Vollmann-Profe. Toruń 2008, S. 125–138
- Woźniak Michał: *Złotnictwo sakralne Prus Królewskich. Studium typologiczno-morfologiczne. T. 1.* Toruń 2012
- Zabrocki Ludwik: Związki językowe niemiecko-pomorskie. W: *Konferencja Pomorska (1954). Prace językoznawcze.* Red. Zdzisław Stieber. Warszawa 1956, s. 149–174
- Dobrzeńcki Tadeusz: *U źródeł przedstawień: „Tron Łaski” i „Pietas Domini”.* „Roczniki Muzeum Narodowego w Warszawie” 1971, t. 15, nr 1, s. 221–312
- Freytag Hermann: *Aus der Geschichte eines Abendmahlskelches.* „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” 1904, Bd. 3, Nr. 2, S. 31–34
- Harasimowicz Jan: *Protestanci wobec krzyża.* „Pismo er” [online]. 4 grudnia 2013 [dostęp 23 października 2017]. Dostępny w internecie: <http://ewangelicki.pl/cover/protestanci-wobec-krzyza-jan-harasimowicz/>
- Kalinowski Lech: *Geneza Piety średniowiecznej.* „Prace Komisji Historii Sztuki” 1952, t. 10, s. 153–260
- Kluczajd Katarzyna, Krokosz Jacek, Pabiś Rafał, Żółkiewicz Zdzisław, Sałat Robert: *Badanie składu chemicznego wyrobów złotniczych z kolekcji Muzeum Okręgowego w Toruniu.* „Prace Instytutu Odlewnictwa” 2010, z. 4, s. 31–54
- Kubus Radosław: *Twierdza Gdańska Głowa (Danziger Haupt). Historia obiektu – historia miejsca.* „Rocznik Elbląski” 2020, t. 30, s. 25–45
- Lepszy Leonard: *Z dziejów złotnictwa elbląskiego.* „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1894, t. 6, s. 129–141
- Muhl John: *Das Danziger Haupt.* „Weichselland. Mitteilungen des Westpreussischen Gesichtsvereins” 1940, Bd. 39, S. 59–62
- Nowacki Dariusz: *W sprawie metryki wawelskiego kielicha z r. 1401 [1501].* „Teki Krakowskie” 1999, t. 9, s. 147–152
- Semrau Arthur: *Ein Beitrag zur Geschichte der Goldschmiedekunst in Thorn.* „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst in Thorn” 1908, H. 16, S. 73–84
- Söding Ulrich: *Das Retabel mit dem Gnadenstuhl aus Soest in der Berliner Gemäldegalerie.* „Westfalen” 2002, Jg. 80, S. 155–206
- Woźniak Michał: *Włoski kielich gotycki w Jarocinie.* „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1991, t. 17, s. 263–277
- Woźniak Michał: *Dokumentacja polskiego złotnictwa – jej znaczenie dla badań nad dawnym złotnictwem i klasyfikacją jego znaków.* „Ochrona Zabytków” 1995, nr 189, s. 231–238
- Woźniak Michał: *Sztuka złotnicza w Prusach. Próba charakterystyki złotnictwa regionu.* „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 2018, t. 49, s. 7–66
- Woźniak Michał: *Rzeczy pośrednie, adiafora, semiofory. O książce Burharda Kunkela.* „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 2021, t. 52, s. 355–375

Artykuły

- Adamek Tadeusz: *Gotycki kielich z kościoła farnego świętego Krzyża w Tczewie.* „Roczniki Humanistyczne” 1971, t. 19, z. 5, s. 19–27